

Олексій Шевченко

ОСНОВНІ СЦЕНАРІЇ ВЗАЄМИН МІЖ ДЕРЖАВОЮ ТА СУСПІЛЬСТВОМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті проаналізовано основні комунікативні сценарії між Владою та населенням згідно з критеріями участі їх у прийнятті управлінських рішень та інституційних можливостей для контролю над діяльністю влади. Виявлено звуження можливості загального впливу на цю діяльність у сучасній Україні згідно з обома критеріям та суцільну корозію «суспільного договору», що суперечить її євроінтеграційній стратегії.

Ключові слова: комунікація, комунікативні сценарії, суспільний договір, авторитаризм, гібридний режим.

Shevchenko A. The main scenario of the relationship between authority and population in modern Ukraine. The author has analyzed the main communicative scenario between the Authority and Population

in according with the criteria of the participation of the citizens in the formation of decisions and institutional possibilities of the control upon the activity of the Authority. It is elucidated the tendency of the diminuation of the possibility of the influence on this activity in according with the both criteria and total destruction of the «social contract» and this situation contradicts its Eurointegration strategy.

Key words: *communication, communicative scenario, social contract, authoritarianism, hybrid regime.*

Проблема відносин між владою та суспільством є одним з індикаторів природи та сутності політичного режиму, що сформувався на теренах тієї чи іншої держави. Тому розгляд основних сценаріїв комунікації між владою та суспільством є вкрай актуальним для сучасної України, де склалася загрозлива ситуація поступового сповзання до авторитаризму. Для прояснення ситуації в річищі взаємодії держави та суспільства, що склалася в сучасній в Україні, вважаємо за необхідне стисло окреслити методологію цього розгляду. Найбільш евристичною та доцільною для реалізації цього завдання може вважатися *комунікативна* теорія суспільства, яка розроблена Н. Луманом. Особливість цієї теорії полягає в тому, що об'єктом її аналізу виступає не тільки сфера соціальних комунікацій (мас-медіа, пропаганда, ідеології), але все суспільство розглядається як комунікація (наприклад, економічні відносини, сфера політики, більш звужена сфера владних відносин та управління тощо). В контексті наведеного виявляється цікавим приклад роботи Н. Лумана «Влада» [1], в якій автор розглядає будь-яку владну систему та владний режим не як «примус», а як різновид комунікації, яка спирається на певний код. Розвиваючи ці думки німецького філософа, можна додати, що різні форми насильства, які використовує влада, є нічим іншим, як форма комунікативного коду.

На жаль, поки що практично відсутні роботи, які б комплексно досліджували конкретні форми взаємодії між державою та суспільством. Замість таких досліджень ми маємо вивчення деяких аспектів такої взаємодії (найчастіше пишуть про взаємини державних та владних структур з тим, що називається «громадянське суспільство»), хоча точного значення цей термін не має і часто використовується просто як концептуальна метафора).

Саме тому ми маємо підстави сформулювати приблизний набір складових комунікативного коду між владою та суспільством, який має наступний вигляд: а) можливість участі населення в діяльності влади та управлінні державою або наявність зворотного зв'язку між державою та суспільством у вигляді форм та сценаріїв рекрутування управлінських кадрів (таких, як наслідування, конкурсний відбір, виборність тощо); б) можливість контролю діяльності влади з боку населення та інституційні форми і процедури такого контролю (вибори, імпічмент, недовіра, референдум, акції протесту, революції тощо). (Наприклад, численні теорії суспільного договору або народного суверенітету стосуються, головним чином, складової «контролю» діяльності влади та зосереджуються на певних зобов'язаннях з боку влади перед населенням, виконання яких дають їй право на управління).

Якщо формулювати дещо спрощено, то можна стверджувати, що політичний устрій кваліфікується як авторитарний або демократичний, якщо згаданий зворотний зв'язок між Центром (владою та апаратом управління) та Периферією є максимально широким відповідно до двох наведених складових. (Так, наприклад, у вищезгаданих деспотичних імперіях роль суспільства була мінімальною як щодо першої складової (участь в управлінні обмежувалася лише рамками певної замкненої частини), так і по другій складовій (сакралізація Влади в стародавніх імперіях робила контроль над її діяльністю практично нульовим, і лише повстання виступали чи не єдиним інструментом такого контролю). Однак, як ми вже щойно зазначили, в політичних устроях, відносно близьких до нашої сучасності, така характеристика є відносно спрощеною. Наприклад, в СРСР, владний режим якого цілком справедливо кваліфікується як «тоталітарний», деякі дослідники (такі, як російський філософ М. Риклін) відзначають факт відносно широких можливостей участі населення в управлінні через партійну кар'єру та змогу зробити її людям з самих низів соціальної піраміди [2, 78 с.]. Однак при цьому друга складова комунікації між владою та населенням, тобто складова дієвого контролю над діяльністю Центру, практично мало чим відрізнялася від стародавніх імперій, від абсолютистських монархій Старого Режиму, де комунікація між владою та населенням, по суті, зводилася лише до сценарію

наказ/виконання. (За часів «перебудови» ця управлінська технологія дістала назву «командно-адміністративна»).

Узагальнюючи численні теорії та практичні доктрини комунікативних моделей на рівні держава/суспільство, можна констатувати, що мають місце, практично, дві групи таких доктрин, різниця між якими чітко проходить по лінії європейської та євразійської цивілізації. Ідеться йде про моделі: а) залежності держави від суспільства та службову роль першої відносно другого) та б) примату держави над суспільством, її вищої цінності в ієрархії соціально-політичних цінностей. Неважко побачити, що перша модель найбільш повно представлена в ідеології лібералізму та близьких до неї ідеологій, які точно передає відомий вислів Е. Ренана «Нація – це щоденний плебісцит». А етатистська модель самоцінного «державництва» – в російській та східних традиціях авторитаризму. Ця модель наочно представлена в ідеологемі «вертикалі влади», яка стала загальним місцем та штампом російської націонал-патріотичної ідеології. Візьмемо навмання статтю філософа Олександра Казіна «Православний фундаменталізм та російське оновлення» [3], яка написана з апологетичних позицій стосовно російської влади, причому написана без жодної критичної рефлексії. Основний пафос такої статті – як і всіх публікацій такого роду – полягає у послідовній антиєвропейській спрямованості з використанням цивілізаційної риторики (що ще раз доводить нашу тезу про те, що російський етатизм ідентифікує себе по лінії цивілізаційного протистояння «Європа/Євразія»).

Якщо порівняти принципи, на яких будувалася українська державність, то навіть без поглибленого аналізу можна побачити як спільні риси, так і суттєві відмінності з російською традицією. Серед спільних рис ми можемо згадати спільне імперське минуле, яке не могло не позначитися на пануючих технологіях управління, які перейшли від цього минулого в актуальні сучасні політичні практики. Серед них, безсумнівно, основною з них виступає «директивно-командний стиль управління», на базі якого проводилася перша хвиля «українізації» з самого початку української незалежності (і в очах українського тогочасного чиновництва згадана «українізація» виступала формою легітимації директивно-командного стилю управління). Однак зазначений стиль виступав

не єдиною та безальтернативною тенденцією, а лише намаганням скопіювати радянські та російські взірці формування «вертикалі влади». Наявність інших тенденцій в Україні (наприклад, існування опозиції, прецедент «Майдану» та помаранчевої революції, якій довів можливість активності мас та їх здатність до активних соціальних протестів) привела до того, що в ній, на відміну від Росії, сформувався «гібридний режим», ще не зовсім осмислений сучасною політологією та якому американські політологи С. Левицький та Л. Вей дали назву «конкурентний авторитаризм».

Які особливості «конкурентного авторитаризму» в контексті проблеми взаємин між суспільством і державою та базових комунікативних сценаріїв, що існують у рамках такого типу політичного режиму? Перш за все впадає в очі фундаментальна розбіжність між ідеологічними та соціокультурними чинниками (що також відрізняє ці режими від режимів на кшталт Росії чи Білорусі) у формуванні взаємин між державою та суспільством. Повторюємо, що, на відміну від Росії, в таких країнах як Україна, євразійські тенденції до розбудови «вертикалі влади» втілюються у життя всупереч ідеологічним деклараціям про «європейський вибір» та стратегію «євроінтеграції», що створює досить парадоксальну ситуацію в згаданих комунікативних сценаріях. Тому створення такої держави формується потаємно, прикриваючись пропагандистськими (та часто відверто демагогічними) деклараціями. Що стосується більш конкретних особливостей «гібридного режиму», то їх ми можемо відслідкувати як по лінії участі/неучасті населення в управлінні державою, так і по лінії можливостей «контролю» діяльності влади з боку населення. Отже, розглянемо ці особливості більш конкретно.

А.Участь/неучасть населення в діяльності влади. Навіть поверховий аналіз свідчить про те, що міра такої участі значно знизилася, незважаючи на загальну демократизацію політичних режимів у більшості пострадянських країн, порівняно з радянським тоталітаризмом. Звуження соціальної бази «рекрутування» у владу пов'язане з тим, що дослідники та журналісти називають пануванням олігархів. Проблема полягає не тільки в тому, що представники олігархату автоматично перетворюються на можновладців (хоча статистичний аналіз доводить, що у всіх ланках законодавчої та виконавчої влади переважають або мільярдери, або мільйонери).

Проблема ще в тому, що олігархи контролюють партії, які виступають не організаціями певних прошарків населення на ідеологічній основі, а лише інструментами проходження у владу певних олігархічних угруповань. Якими б банальними не здавалися наведені констатації (які щодня наводяться не тільки в академічній літературі, але й у мас-медіа), але вони містять вказівку на очевидні відмінності між технологіями набору в радянську номенклатуру (ці технології описані в класичній роботі М. Восленського «Номенклатура» [4]) як політичний клас можновладців за радянських умов та механізмами входу в владу еліту в пост-радянський період.

Очевидно й те, що за нових умов, від участі в діяльності влади залишаються відлученими не тільки представники різних верств населення з низьким рівнем статків (робітники, службовці, інтелігенція), але й ті, хто виходить на рівень так званого «середнього класу». Зазначену особливість закріплює загрозлива тенденція поглиблення люмпенізації населення, її прогресуючого декласування та швидкого зникнення такої її категорії, яку можна б було за різними критеріями віднести до «середнього класу». Це, в свою чергу призводить до фактичної відмови більшості населення від участі в роботі влади, до «капсулювання» влади у замкнену касту. На жаль, ця тенденція значно посилилася за останні три роки, коли зникнення середнього класу відзначається у більшості публікацій на дану тему та згідно даним аналітиків спостерігається буквально галопуючими темпами, що сприяє перетворенню населення з активного суб'єкта політичного процесу на «охлос», яким управляють за допомогою простих маніпулятивних технологій та елементарного примусу. (Відповідно, режими в пост-радянських країнах та України, зокрема, дуже швидко перетворюються на різновиди охлократії).

Б. Контроль за діяльністю влади з боку населення. На відміну від радянського тоталітаризму, ця сфера взаємин між владою та населенням є більш демократичною у сенсі розширення можливостей контролю над владою (хоча не слід перебільшувати ці можливості). Значною мірою, збільшення можливостей такого контролю пов'язане з конкуренцією еліт, факт якої підвищує роль виборів (як одного з дієвих форм такого контролю) та можливих акцій протесту, уособленням яких може служити феномен «Майдану».

Аналізуючи цей аспект комунікативних складових відносин «влада/суспільство», вважаємо за необхідне зазначити, що, крім країн Балтії, спостерігається дрейф більшості пострадянських держав до перетворення на відверто авторитарні режими (найбільш показовими прикладами цього дрейфу можуть бути режими в Росії та Білорусі). Що стосується України, то модифікація цієї тенденції на її теренах виявилася поступовим дрейфом від **конкурентного** авторитаризму до **авторитаризму як такого**. І саме послаблення можливостей контролю суспільства над діяльністю влади можуть служити критерієм такого дрейфу. Таке послаблення може бути конкретизоване у таких пунктах:

(1) «Монополія», замість «конкуренції». Як ми вже зазначали, згідно дослідженнями американських політологів С. Левицького та Л. Вея Україна була типовим прикладом так званих «гібридних режимів», які вони характеризували як «конкурентний авторитаризм». Сутність таких режимів полягає в тому, що вони мають всі прикмети авторитаризму по параметру «влада–суспільство», але зберігають риси конкурентної боротьби згідно з параметром «влада – політичні опоненти». Остання характеристика призводить до того, що наявність політичних опонентів надає додаткових можливостей для тиску на владу з боку населення. (Нагадаймо, що до типових режимів такого виду автори відносили деякі держави Латинської Америки, наприклад, Перу, з яким порівнюється режим, що склався в Україні). Аналіз процесів, які мають місце в Україні починаючи з 2010 року, свідчить про те, що конкурентна база між «партією влади» та їх політичними опонентами стала примітно звужуватися, чому великою мірою сприяли конституційні реформи, які закріпили безпрецедентну для України форму президентського правління та створили базу для подальшої монополізації влади, в рамках якої конкуренція все більше і більше імітується, хоча тут цей процес не досяг свого завершення завдяки наявності досить (хоча й серйозно послаблених) опозиційних партій та суспільної думки, яка демонструє спротив встановлення однопартійного диктату правлячої партії.

(2) Принцип виконання/невиконання суспільного договору. Соціальний досвід так званого «пересічного громадянина» (який, між іншим, теж є концептуальним *конструктом* соціологів та політологів) свідчить про те, що звужується поле соціальної захи-

шеності і масові настрої населення говорять про тенденцію до *корозії суспільного договору*. Приклади підвищення пенсійного віку або скасування пільг є лише верхівкою айсберга системної руйнації принципів розподільчої справедливості, притаманної патерналістським державам. Як ми вже зазначали, наявність таких принципів є основою суспільного договору між владою та населенням за умов монополізації владних повноважень певною соціальною групою та яка є платою за певне обмеження політичних свобод і участі громадян у виробленні політичних рішень. Крім суто матеріальних аспектів – зростання соціальної незахищеності, наявні й інші показники соціального дискомфорту (наприклад, зростання злочинності, та безкарності злочинців з боку так званих «мажорів», яка говорить про поступове зникнення гарантій елементарного права на життя). Зазначені аспекти порушення суспільного договору між владою та населенням породжують метафори сприйняття можновладців не як захисників, але, навпаки, як «завойовників» та «загарбників». Зазначені почуття є реакцією на звуження можливостей впливу на владу та контролю над її діяльністю, що чітко видно на прикладах наступних основних комунікативних формах взаємодії між населенням та владою, які виступають конкретними виявами суспільного договору:

(а) Імітація виборів. Імітативні вибори (як президентські, так і парламентські) є типовою ознакою авторитарних режимів, які функціонують за ширмою декоративних демократій. За умов авторитарного режиму необхідна перемога досягається за рахунок використання адмінресурсу, контролю над ключовими ЗМІ та масовими фальсифікаціям. Ці технології однаково працюють в Африці, Латинській Америці, в країнах Азії, в Азербайджані, у Білорусі або Росії. (Останні президентські вибори в Росії чітко засвідчили згадану тенденцію). На відміну від інших країн СНД, вибори в Україні (незважаючи на наявність вказаних технологій) зберігали елементи конкурентності. Однак численні порушення на парламентських виборах-2012 на користь представників правлячої партії (є безліч прикладів), безпосереднє втручання в роботу виборчих комісій за допомогою «Беркуту» або кримінальних угруповань довели, що вибори в Україні все більше і більше набувають імітативного характеру, хоча зазначена імітативність ще не наблизилася до рівня «зрілих» авторитарних держав.

Крім того, такий факт, як відміна виборів мера Києва з суттєвим порушенням закону з боку чинної влади виступає яскравим свідченням зниження ролі виборів у політичному житті країни. Як наслідок, формується ситуація, що спотворює сутність демократичного процесу. Тобто, замість контролю діяльності влади за допомогою виборів має місце контроль влади над населенням за допомогою виборів, які виступають інструментом її легітиматії.

(б) Зниження ролі суспільних організацій як основних «суб'єктів» громадянського суспільства в комунікативній взаємодії влади та населення. Зазначена констатація є показовою в тому сенсі, що активність неурядових організацій на «низовому» рівні зростає (за даними соціологічних опитувань, вперше за історію незалежної України їм довіряють більше, ніж державним інститутам), але їх роль в якості механізму контролю над діяльністю влади стрімко падає. Яким чином відбувається процес «зворотного контролю» держави над неурядовими організаціями? По-перше, за допомогою створення так званих «кишенькових» організацій, які імітують громадянську активність, але в реальності знаходяться під повним контролем влади та фінансуються владою. (Згідно з даними інтернет-ресурсів типовим прикладом таких провладних громадських організацій виступає об'єднання «Громадська рада», більшість якої становлять згадані «кишенькові» організації). Другою причиною неефективності діяльності таких організацій виступає парадоксальний факт неучасті в них населення (за даними фонду «Демократичні ініціативи» близько 86 % населення не є членами цих організацій з причини невіри у можливість ефективного впливу таких їх на прийняття рішень з боку влади) за умов її зростаючої підтримки.

Третьою причиною, яка зумовлює відсутність діалогу між громадськими організаціями та владою, є дрейф останньої до авторитарних моделей управління та небажання вступати в такий діалог. Наприклад, керівники багатьох таких організацій у своїх відповідях у соціологічному опитуванні зазначали низький рівень розвитку громадянського суспільства в Україні та оцінювали вплив громадських організацій на владу і прийняття рішень як «переважно неефективний». Причиною такого стану речей опитувані вбачають у

простому небажанні влади йти на співробітництво з неурядовими організаціями або імітувати діалог з такими організаціями.

(в) Обмеження акцій протесту як основних механізмів контролю над діяльністю влади. Після подій в Білорусі, де після чергових президентських виборів було жорстко придушено масові акції протесту, після масових арештів та репресій щодо учасників акцій на Болотній площі під час президентських виборів в Росії, після звинувачувального вироку на адресу Навального як знакової форми залякування стало очевидним, що на нинішньому етапі становлення авторитарних режимів на пострадянському просторі акції протесту як форма контролю над діяльністю влади з боку населення втрачають своє значення і поступово підпадають під повний контроль влади. (Великою мірою така політика пов'язана з успіхом «помаранчевої революції» як приклад того, до яких наслідків для влади може призвести акція на кшталт «Майдану»).

На жаль, аналогічні процеси стали інспіруватися в Україні після 2010 року. «Податковий Майдан», який відбувся восени згаданого року, став каталізатором зазначених процесів. Інструменти обмеження можливостей акцій протесту як дієвого інструменту впливу на владу в Україні відбуваються за сценарієм інших країн СНД (зокрема, Росії) та мають таких вигляд: а) тиск на керівників акцій, відкриття кримінальних справ проти них, фізичне побиття (приклад з Олександром Данилюком тощо); б) заборони таких акцій з боку місцевої влади; в) залякування учасників мітингів з боку силових структур та кримінальних елементів (резонансна історія з В. Титушко), побиття журналістів та самих учасників (у тому числі жінок). Однак, не зважаючи на актину протидію влади зазначеним формам суспільного контролю над діяльністю влади, кількість акцій протесту в Україні настільки зросла, що дозволяє деяким експертам використовувати характеристику «передпомаранчевого» періоду в Україні. Так, за даними фонду «Демократичні ініціативи», за 2012 рік було зафіксовано близько 3636 акцій протесту, а за перше півріччя 2013 року (опитування проводилося у травні) – 1359.

Поки що зазначені акції не відзначаються характером системних політичних вимог, а мають суто локальний, тобто обмежуються масштабом міста проживання та націлені в основному на вирішення економічних питань (невплата зарплати чи пенсії) або

ситуативний характер (незаконна забудівля, ситуація з Гостинним двором, свавілля міліції (феномен «Врадівки») тощо). Але їх частотність, набуття дедалі більш радикалізованих форм, що мають насильницьке забарвлення, з одного боку, та «закручування гайок» з боку влади стосовно учасників масових акцій протесту, з іншого, створюють вибухонебезпечну ситуацію в країні і аж ніяк не сприяють започаткуванню діалогу між населенням та владою.

(г) зростання недовіри до влади та її інститутів. Обмеження можливостей впливу на владу з боку населення та, водночас, зростання недовіри до її діяльності внаслідок зазначених вище прикмет корозії суспільного договору (передусім, уникнення владою будь-яких обов'язків перед населенням, які характеризували державу патерналістського та навіть тоталітарного типу) призводять до явища, яке соціологи називають аномією (категоріальний аналог соціальної емоції «байдужості»). В ситуації домінування таких почуттів «комунікація» населення з владою зводиться до мінімізації будь-яких взаємин, оскільки будь-який контакт з владними структурами та інститутами сприймається в очах населення як загроза. Наведемо відомі статистичні дані, які ілюструють зазначені настрої. Так, згідно з соціологічним опитуванням фонду «Демократичні ініціативи» (поширених по всіх інтернет-ресурсах) Верховній Раді не довіряють 76,8 відсотків, судам – 72,3, політичним партіям – 69,2, уряду – 71 відсоток. Варті увагу заслуговують показники недовіри до силових структур, які мають такий вигляд: міліції не довіряють 70 %, прокуратурі – 63 %, Конституційному Суду – 59. На цьому тлі відносно низький рівень недовіри спостерігається щодо СБУ. Цей факт можна пояснити слабкою поінформованістю стосовно діяльності цієї структури та досить низьким рівнем взаємодії населення з нею. (Якщо порівняти ці дані з 2004 роком, то можна побачити сумну динаміку обвальної недовіри населення до влади взагалі та до силових структур зокрема. В той період рівень недовіри до всіх трьох гілок силових структур, тобто до міліції, судів та прокуратури, коливався в межах 49 відсотків). Зазначену піраміду недовіри до всіх гілок влади вінчає рейтинг недовіри до Президента, який досяг 69 відсотків. За даних умов досить важко говорити про успішний діалог між владою та

населенням, оскільки будь-який меседж влади сприймається або як відверта неправда, або як проста пропагандистська риторика.

Враховуючи той факт, що Україна задекларувала євроінтеграцію як свою стратегічну мету та підписання «Угоди про Асоціацію» у листопаді цього року, все викладене має на меті довести факт протиріччя між ідеологічними (дискурс представників влади проходить переважно в європейських категоріях) та соціокультурними чинниками взаємин між владою та суспільством (що вказують на євразійську цивілізаційну ідетиність).

Таким чином, ми можемо зафіксувати фундаментальну суперечність між євроінтеграційною стратегією України та *ідеологією євроінтеграції*, яка зі сфери політичної риторики поступово набуває рис реального політичного проекту (важливим кроком якого мало стати підписання угоди про Асоціацію у Вільнюсі 29 листопада цього року) та соціокультурною інерцією розбудови авторитарної «вертикалі влади» квазірадянського типу, позбавленої при цьому соціальних гарантій для населення та будь-яких натяків на принципи розподільчої справедливості, притаманних патерналістській державі. (Як ми вже зазначали, в сфері комунікативної взаємодії між населенням та владою такий режим намагається позбутися інструментів громадянського контролю над діяльністю владних структур або імітувати цю діяльність та перетворити згадану взаємодію до простого адміністративного управління «зверху» або до класичної схеми «наказ/виконання»).

За умов проаналізованих суперечностей, процес поглиблення євроінтеграції та прийняття європейських принципів і законодавчих норм може сприяти загальмуванню цієї інерції та відродженню в Україні справжньої політичної конкуренції, відновленню паростків громадянського суспільства та зростанню його ролі в політичному житті і можливостей впливу на прийняття рішень у державі.

1. Луман Н. Власть / Н. Луман. – М.: Власть, 2001 – 259 с.

2. Рыклин М. Террорологии/ Н. Рыклин: – Тарту, Ad Marginum, 1992. – 242 с.

3.Казин А. Православный фундаментализм и российское обновление / А. Казин //Развитие и экономика,. 2012. №3. – С.34–42.

4.Восленский М. Номенклатура / М. Восленский. – М: Прогресс, 1989 – 359 с.